

DEMOKRASİLERDE SİYASAL GÜCÜ SINIRLAYACAK HUKUK VE HUKUK-DIŞI KAYNAKLAR ve KURUMLAR

Coşkun Can Aktan

Dokuz Eylül Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
ccan.aktan@deu.edu.tr

Ahmet Özen

Dokuz Eylül Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
ahmet.ozen@deu.edu.tr

Özet

Demokrasilerde halkın, seçtiği temsilcilerinin güç ve yetkilerini sınırlayacak tedbirler alınması son derece önem taşıyan bir konudur. Siyasal gücü sınırlayacak tedbirlerin bir kısmı “hukuksal araçlar”, bunun dışında kalanlar ise “hukuk-dışı araçlar” şeklinde bir tasnife tabi tutulabilir. Bu çalışmada siyasal gücün kötüye kullanımını engelleyebilecek muhtelif kural ve kurumlar incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Demokrasi, sınırsız demokrasi, sınırlı demokrasi, hukuk devleti

Alan Tanımı: Siyaset Bilimi, Kamu Tercihi, Kurallar ve Kurumlar

RULES AND INSTITUTIONS TO IMPOSE RESTRAINTS ON POLITICAL POWER IN DEMOCRACIES

Abstract

It is essential and important to impose restraints on political power in democracies where representatives are elected by the people to avoid misuse of power. Rules and institutions can be classified into two groups; legal (statutory) rules and institutions and non-legal (non-statutory) rules and institutions. The second category includes ethical (moral) rules, faith-based rules etc.

Keywords: Political Science, Public Choice, Rules and Institutions

JEL Codes: K00, Z00

I. GİRİŞ

İnsanlık tarihinden öğrendiğimiz en önemli ders ve tecrübe şu olmuştur: Bütün siyasal yönetim şekillerinde güç ve yetkilerin kötüye kullanılması eğilimi ve tehlikesi mevcuttur. Demokrasi, her ne kadar diğer siyasal rejimlerden daha iyi bir siyasal yönetim biçimi olarak kabul edilse de, eğer etkin kurallar ve kurumlar mevcut olmadığı takdirde kendiliğinden siyasal gücün kötüye kullanılmasını engelleyemez.

Demokrasilerde halkın seçtiği temsilcilerinin güç ve yetkilerini sınırlayacak tedbirler alınması son derece önem taşıyan bir konudur. Siyasal gücü sınırlayacak tedbirlerin bir kısmı “hukuksal araçlar”, bunun dışında kalanlar ise “hukuk-dışı kaynaklar/kurumlar” şeklinde bir tasnife tabi tutulabilir. Bu yazıda siyasal gücün kötüye kullanımını engelleyebilecek muhtelif kural ve kurumlar incelenmektedir.

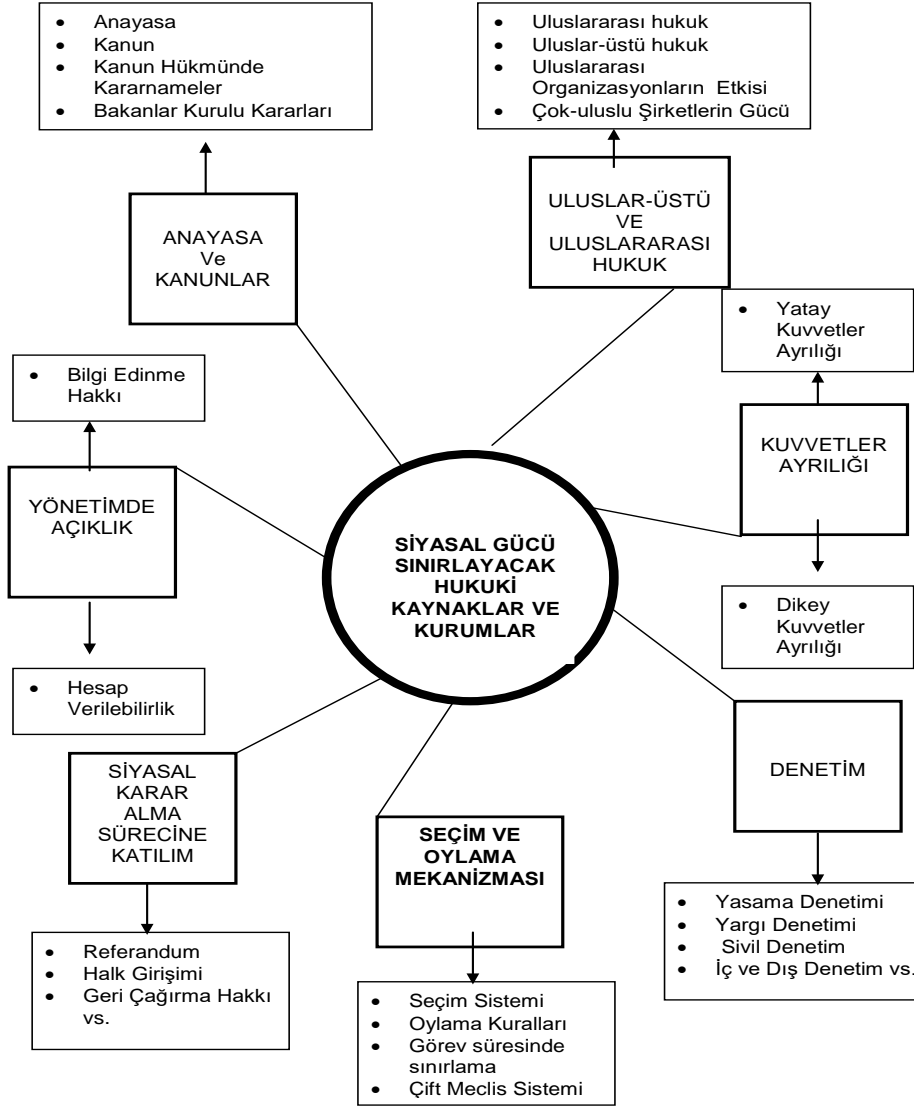
II. SİYASAL GÜCÜN SINIRLANDIRILMASINDA HUKUKİ KAYNAKLAR VE HUKUKİ KURUMLAR

Siyasal gücün sınırlandırılmasında hukuki kaynakların ve kurumların başında anayasa gelmektedir. Bunun dışında diğer muhtelif hukuksal kaynaklar ve kurumlar da (kanun ve kanun hükmünde kararname, uluslar-üstü hukuk, kuvvetler ayrılığı, denetim, yönetimde açıklık, adalet ve yargı sistemi, siyasal karar alma sürecine katılıma imkan sağlayan referandum, halk girişimi, halk vetosu vs. araçlar, devlet başkanının veto yetkisi, seçim ve oylama mekanizması, çift meclis sistemi) siyasal gücün doğrudan ve dolaylı sınırlandırılmasında rol oynamaktadır. Şimdi kısaca bu sayılan araçları ve kurumları inceleyelim. (Bkz: Şekil-1.)

Anayasa. Siyasi gücün sınırlandırılmasında en temel hukuksal dayanak yasaların en üstünde yer alan anayasadır. Siyasal güç, ancak bireysel hakların tam olarak güvence altına alındığı bir anayasa ile etkin bir denetime tabi tutulabilir. Anayasa, sadece devletin temel yapısını, örgütlenişini gösteren bir üst yasa olmanın ötesinde bir anlam taşımalı ve bireylerin hem siyasi hem de ekonomik hak ve özgürlüklerinin güvence altına alınmasını amaçlamalıdır. Bu bağlamda da olmazsa olmaz koşul olarak devletin güç ve yetkilerinin sınırlandırılmasını esas almalıdır(Aktan, 2002a, s.648).

Siyasal gücün insan temel hak ve özgürlüklerinin korunması amacıyla sınırlandırılmasının temel dayanağı olan Anayasa, gücünü halktan aldığı surette siyasal güç üzerinde etkin bir denetim mekanizmasıdır. Bu bağlamda siyasal gücün bireyin özgürlük alanını ihlal etmesi mümkün olmayacak ve anayasal hükümler doğrultusunda hareket eden herhangi bir bireyin can ve mal güvenliği ihlal edilemeyecektir.

Şekil 1: Siyasal Gücü Sınırlayacak Başlıca Hukuki Kaynaklar ve Kurumlar

Devletin güç ve yetkilerini belirleyen ve sınırlayan bir anayasal düzenin olmaması halinde iktidar, halkın malına ve canına istediği gibi tecavüzde bulunmaya cüret edebilecek; keyfi politikalar oluşturabilecek ve denetimsiz politik uygulamalarda bulunabilecektir. İşte bu noktadan hareketle gerçek bir anayasa çok daha fazla önem arz etmekte ve siyasal güç üzerinde tam bir kontrol aracı olmaktadır.

Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnameler. Siyasal gücün sınırlandırılmasında temel teşkil eden anayasa, uygulamalarla ilgili daha detay sınırlamaları yasalara bırakmaktadır. Anayasa, siyasal gücün genel sınırını çizmekte, bu gücün daha özel hareketlerini kontrol etme yetkisini ise yasalara bırakmaktadır. Dolayısıyla, yasaların çıkış noktası anayasadır. Eğer anayasa bireysel hakları tam güvence altına almış ve siyasal gücün sınırlarını optimum seviyede belirlemişse, yasaların aksine bir uygulamaya izin vermesi beklenemez. Öyle ki, yasaların denetlenme gücünü anayasa elinde bulundurmaktadır ve hem yasaları hem de yasaları yapan ve uygulayan siyasal gücü kontrol altında tutabilmektedir. Örneğin, özel mülkiyet yasası ile gerek bireylerin birbirleriyle gerekse siyasal güçle doğabilecek mülkiyet sorunları güvence altına alınabilmektedir. Bu yasa, siyasal güç denilen kanun koyucunun özel mülkiyeti zedeleyici keyfi uygulamalardan kaçınmasını sağlamaktadır. Ancak, burada belki de en önemli nokta yasaların çıkış noktası olan anayasanın gerçek anayasa olması zorunluluğudur.

Kanun hükmünde kararnameler de kimi ülkelerde hükümetler tarafından belli konuları düzenlemek amacıyla çıkarılan yazılı hukuk kurallarıdır. Genel olarak, temel haklar, kişi hakları ve ödevleri ile siyasi haklar ve ödevler kanun hükmünde kararnamelerle düzenlenememektedir. Anayasa bu konularda sınırlama getirmektedir. Anayasa, olağanüstü durumlarda dahi temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılmayacağı garanti altına almaktadır. Dolayısıyla siyasal gücün olağanüstü koşullarda uyabileceği sınır dahi anayasa ile çizilmektedir. Böylece, siyasal güç üzerinde kanun gibi etkili bir kontrol mekanizması da kanun hükmünde kararnamelerin yetki alanıdır.

Bakanlar Kurulu kararları, tüzük, yönetmelik, genelge ve benzeri uygulamalar, yetkisini kanundan alan ve siyasal gücün hareket alanının belirlenmesinde düzenleyici olan hukuki kaynaklardır. Bu tür kaynaklar da diğer hukuki kaynaklar gibi siyasal gücün sınırlandırılmasında, siyasal gücün hareket alanını esas almaktadır. Bu kaynaklar, siyasal gücün sorumluluk alanını belirlemekte ve anayasadan aldıkları yetkiler ile temel hak ve özgürlükleri güvence altına almaktadır.

Uluslar-Üstü Hukuk. Küreselleşen dünyada siyasal gücün sınırlandırılması için önemli unsurlardan biri de uluslar-üstü hukuktur. Dünya küçüldükçe artık siyasal gücün sınırlandırılmasında anayasalar kadar güçlü bir denetim mekanizması daha gereklilik göstermiştir. Sınırların gittikçe daraldığı globalleşme çağında bir ülkede halka yapılan baskı ve şiddet tüm dünya tarafından tepki toplayabilmektedir. Artık, ulusal anayasalar dışında uluslar-üstü hukukun da önemi oldukça büyüktür. Uluslar-üstü hukuk alanında

insan hakları mahkemeleri de önemli bir kurumdur. İnsan haklarının ihlal edildiği ve anayasasının da buna zemin hazırladığı bir ülkenin bu tür mahkemelerce yargılanması ve cezalandırılması, uluslar-üstü hukukun etkinliğine güzel bir örnektir. Diğer yandan bir siyasal gücün faaliyet alanının kontrolü de bu tür mahkemelerce yapılabilmekte ve bu siyasal güç üzerine uluslararası bir tepki oluşturulabilmektedir.

Uluslararası Organizasyonların Gücü. Günümüz dünyasında her ülke bir diğer ülkeyi olumlu ya da olumsuz etkileyen uygulamalarda bulunabilmektedir. Uluslararası organizasyonlar ise ülkeler arası negatif dışsallıkların en aza indirilmesinde ve pozitif dışsallıkların en üst seviyeye çıkarılmasında önemli görevler üstlenmektedirler.

Uluslararası organizasyonlara Uluslararası Para Fonu'nu (IMF) örnek gösterebiliriz. IMF tipi uluslararası organizasyonlar siyasal gücü sınırlayıcı ve bağlayıcı kararları ilişkide bulunduğu ülkeler ile görüşmeler sonucu sağlayabilmektedirler. Örneğin, siyasal gücün önemli bir mali yönü olan bütçe yetkisini sınırlamak için, siyasal güç ile yapılan mali destek anlaşmalarında çeşitli koşulların yerine getirilmesini (bütçe harcamalarının azaltılması, bütçe gelirlerinin artırılması vs.) talep edebilmektedir. Yeniden seçilebilmek için kamu harcamalarının kısılmasını istemeyen bir siyasal güç için bu koşulların kabul edilmesi oldukça zor olabilmektedir, ancak mali desteğine ihtiyaç duyduğu bu organizasyonun koşullarını kabul etmek zorunda kalmaktadır. Bu veya benzeri gibi koşullar ile uluslararası organizasyon siyasal gücü sınırlandırmakta oldukça etkin bir rol üstlenmektedir.

Çok Uluslu Şirketlerin Gücü. Çok uluslu şirketler (ÇUŞ) genel merkezi belli bir ülkede olduğu halde, faaliyetlerini bir veya birden fazla ülkede kendi tarafından koordine edilen şubeler, yavru şirketler veya bağlı şirketler aracılığıyla ve genel merkez tarafından kararlaştırılan bir işletme politikasına uygun olarak yürüten büyük şirketlerdir. Bu şirketlerin yatırım, üretim, araştırma faaliyetleri ve personel politikası ile ilgili stratejik kararları ana merkezin bulunduğu genel merkezde alınmaktadır (Büyüksulu ve Kutal, 1996, s.29vd.)

Küreselleşme ve serbest ticaret ile birlikte çok uluslu şirketlerin de giderek büyüdükleri görülmektedir. Çok uluslu şirketlerin az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde yaptıkları yatırımların bu ülkelerdeki istihdam ve ekonomik kalkınma üzerinde olumlu katkılarının olduğu şüphesizdir. Ancak bunun yanı sıra globalleşme ve serbest ticaret neticesinde çok uluslu şirketlerin az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde ucuz işgücünü kullanarak emeği sömürdükleri ve aynı zamanda doğa ve çevre üzerinde tahrip edici sonuçlara sebebiyet verdikleri iddia edilmektedir.

Çok uluslu şirketlerin sahip olduğu gücün ne derece büyük olduğunu bazı veriler yardımıyla açıklamaya çalışalım. Çok uluslu şirketlerin 1 yıl içerisinde gerçekleştirdikleri satış hasılatı toplamı bazı ülkelerin GSYİH'sı ya da GSMH'sından daha büyüktür.

Örneğin, Endonezya'nın 1994 yılında gerçekleşen GSYİH'sı 175 Milyar dolardır. Oysa sadece General Motors adlı Amerikan şirketinin aynı yıl içerisindeki satış hasılatı toplamı 169 milyar dolardır. Bu gerçekten çok uluslu bir şirketin inanılmaz bir güce sahip olduğunu ortaya koymaktadır. 1994 yılı verilerine göre Türkiye ve Danimarka'nın GSYİH toplamı ayrı ayrı yaklaşık 150 milyar dolar civarındadır. Oysa bir Amerikan otomotiv şirketi olan Ford şirketinin 1994 yılında gerçekleşen yıllık satış hasılatı 137 milyar dolardır. IBM, Unilever, Nestle, Sony gibi dev çok uluslu şirketlerin gücü bir çok devletin sahip olduğu katma değerden çok daha büyüktür. Yapılan tahminlere göre 1994 yılında en büyük 5 çok uluslu şirketin satış hasılatı toplamı 871 milyar dolardır. Oysa tüm az gelişmiş ülkelerin aynı yıl içerisinde gerçekleşen GSYİH tutarı sadece ve sadece 77 milyar dolardır. Tüm Afrika ülkelerinin GSYİH toplamınının 246 milyar, tüm Güney Asya ülkelerinin ise 451 milyar dolar civarında bir katma değer yarattıkları tahmin edilmiştir (UNDP, Human Development Report, 1997, s. 92.).

Çok uluslu şirketler, siyasal gücün sınırlandırılmasında önemli bir faktördür. Bu şirketler, yatırımda bulunacakları bir ülkede siyasal ve ekonomik unsurların uluslararası standartlara uygunluğunu esas almaktadırlar. Çok uluslu şirketler siyasal gücün kötüye kullanıldığı, örneğin insan haklarının ihlal edildiği ülkelerde yatırıma gitmekten kaçınmakta ve böylece bu ülkenin kalkınması olumsuz yönde etkilenmektedir. Diğer yandan yatırım yapmak istedikleri ülkelere ekonomik alanda fırsatlar yaratan bu tür şirketler, siyasal gücün keyfi davranışlarını engellemek için baskı oluşturmakta ve siyasal gücün uluslararası standartlara ulaşmasını sağlamaktadırlar. Örneğin baskıcı rejimle yönetilen bir ülke, uluslararası sermayeden daha fazla pay alabilmek için siyasal ve ekonomik sistemini uluslararası standartlara adapte etmeye çalışmaktadır.

Şüphesiz, çok uluslu şirketlerin de kendi özel çıkarları bulunmaktadır ve bu kuruluşların ulusal hükümetleri kendi özel çıkarlarına göre yönetmeleri sözkonusu olabilmektedir. Devasa boyutlara ve güce ulaşmış çok uluslu şirketlerin ne derece tehlikeli sonuçlar ortaya çıkaracağı hususu gözden uzak tutulmamalıdır.

Kuvvetler Ayrılığı. Kuvvetler ayrılığı ilkesi, liberal siyasi felsefenin ürünü olup, mutlak monarşilerin baskı yöntemlerine karşı, insan hak ve özgürlüklerini güvence altına almayı amaçlamıştır.. Kuvvetler ayrılığı, kamu hizmetlerinin iyi işleyebilmesi için olduğu kadar, devlet tarafından, insan hak ve özgürlüklerine saygılı olunmasını sağlamak için, çeşitli devlet fonksiyonlarının birbirlerine karşı, belli bir bağımsızlığı olan organlar tarafından kullanılmasıdır (Teziç, 1991, s.388).

Kuvvetler ayrılığı, yatay kuvvetler ayrılığı ve dikey kuvvetler ayrılığı olarak ikiye ayrılmaktadır. Yatay kuvvetler ayrılığı yasama, yürütme ve yargı erklerinin tek elde toplanmamasını ifade ederken, dikey kuvvetler ayrılığı ise merkezi yönetim ile yerel yönetimler arasındaki hizmet ve gelir bölüşümünü ifade etmektedir.

Yatay kuvvetler ayrılığı konusunda Montesquieu, devletin yasama, yürütme ve yargı erklerinin tek elde toplanmasının kişi güvenliği ve hürriyeti açısından tehlikeli olabileceğini ifade ederek, kişi güvenliğinin ve hürriyetin sağlanabilmesi için bu üç iktidarın birbirinden ayrı, bağımsız üç organ arasında bölünmesi gerektiğini ifade etmiştir. İktidarın kötüye kullanılmasının ancak “iktidarın iktidarı durdurması” halinde önlenebileceğini belirten Montesquieu’ya göre; yasama ve yürütme kuvveti aynı kişiye ya da kuruma verilirse, ortada özgürlük diye bir şey kalmamaktadır (Turhan, 1997, s.24).

Siyasal gücün sınırlandırılması için devletin yasama, yürütme ve yargı erklerini üç ayrı organa vermek ve bu organlar arasında denge sağlamak önemli bir koşuldur. Eğer bu üç güç tek elde toplanırsa, bu gücü elinde bulunduran kişi, dilediği yasayı yapma hakkına ve dilediği gibi bu yasaları uygulama hakkına sahip olacaktır. Tabi ki yargı erkini de elinde bulunduran bu kişi, hiçbir sınırlama altında olmadan bir despot gibi kararlar dahi verebilecektir. Dolayısıyla, kuvvetler ayrılığının olmadığı bir devlette özgürlüklerin güvence altında olamayacağı ve iktidarın keyfiyetine yol açacağı açıktır.

Dikey kuvvetler ayrılığı konusunda ise federatif yapıli sistemler örnek gösterilebilmektedir. Federal devletlerde siyasal gücün sınırlanmasında güçlerin paylaşımı şeklinde bir uygulamaya gidilmektedir. Federe devletler güçlerinin bir kısmını federal yapıya bırakmaktadır. Böylece federe devletlerin üstünde bir unsur olan federal yapı bu devletlerin siyasal gücünün sınırlanmasında önemli bir faktördür. Zaten, farklı özelliğe sahip devletlerin bir araya geldiği federal yapılarda ancak üst merciiinin denetimi ile bu devletler bir arada kalabilmektedirler. Üst mercii olan federal devlet ise gücünün sınırlarını federal anayasadan almaktadır. Bir açıdan federe devletler federal devlet ile sınırlandırılmakta, federal devlet ise federal anayasa ile sınırlandırılmaktadır.

Adalet ve Yargı Sistemi. Devlet kudretinin hukukla sınırlandırılmasını sağlayacak ve insan hak ve özgürlüklerinin korunmasını gerçekten etkili kılacak başlıca teminat müesseselerinden biri de yargı denetimidir. Yargı denetimi, devletin çeşitli organlarının, kendilerine anayasa ve kanunlar tarafından tanınmış olan yetkilerinin sınırlarını herhangi bir şekilde aşip aşmadıklarının bağımsız mahkemeler tarafından kontrolünü ifade eder. Yargı denetiminin, gerçekten etkili ve verimli olabilmesi için, prensip olarak yürütme organının bütün işlemlerini kavraması gerekir (Kapani, 1993, s.289-291).

Adalet ve yargı sistemi bir demokratik ülkenin en önemli can damarlarından biridir. Nasıl bir insan için atar damar tüm vücuda temiz kan dağıtımını yapıyor ve toplar damar da pis kanı tekrar filtre edilmek üzere kalbe getiriyorsa, adalet ve yargı sistemi de siyasal gücün yanlışlarını düzeltme fonksiyonu görmektedir. Adalet sisteminin kuvvetler ayrılığında olduğu gibi tam bir bağımsızlık içinde olduğu ve hakim güvencesinin tam olduğu bir ülkede adalet mekanizmasının etkin olduğunu belirtebiliriz. Böyle bir sistemde yargı mekanizması demokrasinin kılıcı gibidir ve siyasal güç üzerinde tam bir denetim mekanizmasıdır.

Bu konuya bir örnek olarak kişinin can güvenliğinin güvence altına alınmasını verebiliriz. Bir ülkede yargı sistemi tam bir serbesti içinde ise, siyasal gücün bireylerin can güvenliklerini zedeleyebilecek uygulamalarına mani olabilecektir. Örneğin, eski Mısır'da güçler ayrılığının olmadığını ve tam yetkinin firavunda olduğunu düşündüğümüzde insanlık onurunu zedeleyici ve kişinin can güvenliğini hiçe sayıcı bir kölelik sistemini pek yadsıyamayız. Ancak, kuvvetler ayrılığının tam bir işlerlik içinde olduğu ve adalet mekanizmasının düzgün işlediği bir sistemde ise en düşük seviyede bir bireyin dahi can güvenliğine gelebilecek bir siyasal baskı büyük tepkilere yol açabilecektir.

Denetim. Demokratik sistemlerde siyasal iktidarın yasalara uygunluğunun denetlenmesi önem arz eden bir süreçtir. Denetim organları açısından pek çok demokratik ülke farklılık göstermekle birlikte, bu organların demokratik süreç açısından uyacakları ilkeler benzerdir. Genel olarak denetimin amacı, siyasal gücün her adımının o konuda uzmanlığa sahip organlarca izlenmesidir.

Denetim konusunda her ülkenin farklı mekanizmaları olabilir. Önemli olan gerçek bir denetim sisteminin olması, denetim organları üzerinde siyasal bir baskı ihtimalini engelleyici yasal düzenlemelerin yapılması ve denetim elemanlarının tam bir liyakat içinde davranmalarıdır. Yoksa, sembolik bir onay mercii olan denetim organlarının siyasal gücün sınırlandırılabilmesi için bir fayda sağlayabileceği şüphelidir. İlkeli denetim, gerçek bir demokratik yönetimin temel kilometre taşlarından biridir. İlkeli denetimden ne kadar uzaklaşırsa demokrasiden de o kadar uzaklaşılacağı aşikardır.

Yönetimde Açıklık. Açıklık, siyasal güç tarafından yapılan tüm işlemlerin kamuoyunun bilgisi dahilinde olmasıdır. Tüm kamusal işlemlerin aleni olması, siyasal gücün sınırlandırılması için önemli bir unsurdur. Yaptığı her işlemin kamuoyunun gözü önünde olması, siyasal güç üzerinde bir baskıya neden olmakta, böylece keyfiyet tehlikesi azalmakta ya da ortadan kalkmaktadır.

Yönetimde şeffaflığın sağlanabilmesi için bazı anayasal ve yasal tedbirler gereklidir. Bu açıdan, yönetim açısından “bilgi verme görevi”, yönetilenler için de “bilgi edinme özgürlüğü” açık olarak ve istisnalarıyla anayasada ve yasalarda düzenlenmelidir. Yönetimde açıklık aynı zamanda “yönetime ulaşabilme” özgürlüğünü de içermelidir. Böylece, vatandaşların kamu kurum ve kuruluşlarındaki yöneticilere kolayca ulaşabilmeleri sağlanmalı ve bunun için gerekli yasal düzenlemeler yapılmalıdır. Ayrıca, halkın kamusal kararların alındığı meclislere dinleyici olarak katılabilmeleri de yönetimde açıklık ya da şeffaf yönetim için önem taşımaktadır. Önemli bir diğer nokta ise halkın yönetimle ilgili şikayet ve başvurularını dinleyen ve çözüme kavuşturmaya çalışan bir kurumun (ombudsman) mevcut olmasıdır (Aktan,2002b,s.249). Tüm bu uygulamalar çerçevesinde yönetimde açıklık sağlanabilecek ve devletin etkin kontrolü sağlanabilecektir.

Veto (Devlet Başkanının Veto Yetkisi). Bazı anayasalarca devlet başkanlarına tanınan, yasama organı tarafından kabul edilmiş kanunları yeniden görüşülmek üzere geri gönderme yetkisi, organlar-arası denetimin başlıca örneklerinden biri sayılabilir. Devlet başkanının veto yetkisi siyasal güç üzerinde gerçek bir denetim mekanizmasıdır.

Eğer ikinci görüşmede kanunun tekrar kabulü için üçte iki gibi belirli bir çoğunluk aranırsa, bu taktirde-böyle bir çoğunluğun sağlanmasındaki güçlük bakımından- devlet başkanı yasama organının iradesini bir ölçüde frenleyici gerçek bir veto yetkisine sahip demektir. Böyle olmayıp ta, ikinci görüşmede kanunun yeniden ve kesin olarak kabulü için anayasa yine salt çoğunluğu yeterli görüyorsa, bu taktirde devlet başkanının geri gönderme yetkisi gerçek bir veto mahiyetinde olmaktan çok, bir uyarma niteliği taşımaktadır (Kapani, 1993, s.289).

Halkın Karar Alma Sürecine Katılımı Araçları. Yarı doğrudan demokrasilerde temsili demokrasi ile doğrudan demokrasinin bazı kurumları birleştirilmiştir. Egemenliğin en güçlü bir şekilde belirlendiği yasama görevi, halkın adına meclis yetkisi dahilindedir. Fakat, temsili demokrasiden farklı olarak halk da bu sistemde yasama işlemlerine doğrudan katılmaktadır. Halkın siyasal gücü sınırlayıcı fonksiyonu üç şekilde sağlanabilmektedir: (Aktan-Dileyici, 2001, s.96-97).

- *Referandum:* Bireysel tercihlerin kamusal tercihler haline dönüşüp siyasal gücü sınırlayıcı bir işleve sahip olabilmesi halkın referandum hakkına sahip olabilmesidir. Referandum yoluyla kamusal kararların bireylerin oylarına sunulması gerekliliği, siyasal gücün kamusal kararlar alırken daha rasyonel davranması zorunluluğunu doğurmakta, bir nevi siyasal güç üstünde bir denge unsuru olmaktadır.
- *Halk Teşebbüsü:* Yarı doğrudan demokrasiyi temsili demokrasiden ayıran önemli farklardan biri de, temsili demokrasilerde sadece hükümet ve milletvekilleri tarafından kanun teklifi verilebilirken, yarı doğrudan demokrasilerde halkın direkt kanun teklifinde bulunabilmesidir.
- *Halk Vetosu:* Halkın kanun teklif etmesinden (halk teşebbüsü) başka, yasama organınca kabul edilmiş kanunların halkın belirli bir çoğunluğu tarafından iptal edilmesi halinde de kamusal tercihler açıklanmış olmaktadır. Bunun anlamı, yasama organınca yapılması istenen kamusal hizmet, halk tarafından istenmemektedir. Buna halk vetosu denilmektedir. Halk vetosu siyasal gücü sınırlayıcı önemli bir uygulamadır. Eğer siyasal güç uygulamayı düşündüğü bir kanun için herhangi bir kontrole tabi tutulmayacağını hissederse, bu durumda istediği kanunu serbestçe ve hatta halkın aleyhine uygulayabilecektir. İşte, halkın veto gücü siyasal gücün böyle bir kaniya varmasını engelleyici adeta bir ombudsman gibi işlev görmektedir.

Yukarıda kısaca özetlenen yarı-doğrudan demokrasi araçları siyasal gücün kötüye kullanılmasını engelleyici bir fonksiyona sahip olabilmektedir.

Çift Meclis Yapısı. Klasik demokrasilerde ikinci meclis, her şeyden önce kuvvetler ayrılığı ilkesinin devamı şeklinde düşünülmüş bir müessesedir. Yasama gücü bir tek meclise verildiği takdirde, bu meclis rolünün önemini büyütmek ve kendi içindeki azınlığı hiçe sayarak yetki sınırlarını otoriter yönde genişletmek eğilimi gösterebilir. Yasama iktidarı iki meclis arasında bölünmekle, “iktidarın iktidarı durdurması” sağlanarak hak ve özgürlüklerin ihlal edilmesi ihtimali önlenmiş olur. İkinci meclis bu bakımdan bir denge unsuru olarak görülmektedir. İkinci meclis, kanunlar için bir süzgeç vazifesi göreceğinden hak ve özgürlükleri ihlal edici kanunların çıkması bir ölçüde engellenmiş olacaktır. (Kapani, 1993, s.288).

Seçim ve Oylama Mekanizması. Seçim sistemi, idare edenlerin idare edilenler tarafından denetlenmesi anlamına gelmektedir. Bu bakımdan, seçimlerin, hukuki olduğu kadar siyasal bir sınırlama vasıtası sayılması mümkündür. Seçim şüphesiz demokrasinin birinci şartıdır, fakat tek şartı değildir. “*Nerede ki seçim vardır, orada demokrasi vardır*” yolundaki mantık yalnız sakat ve aldatıcı değil, aynı zamanda gerçeklere de tamamen aykırıdır. Seçimin, demokratik yönetimin temeli olduğu kadar, Hitler gibi diktatörleri iktidara götüren bir yol olduğu da unutulmamalıdır (Kapani, 1993, s.282).

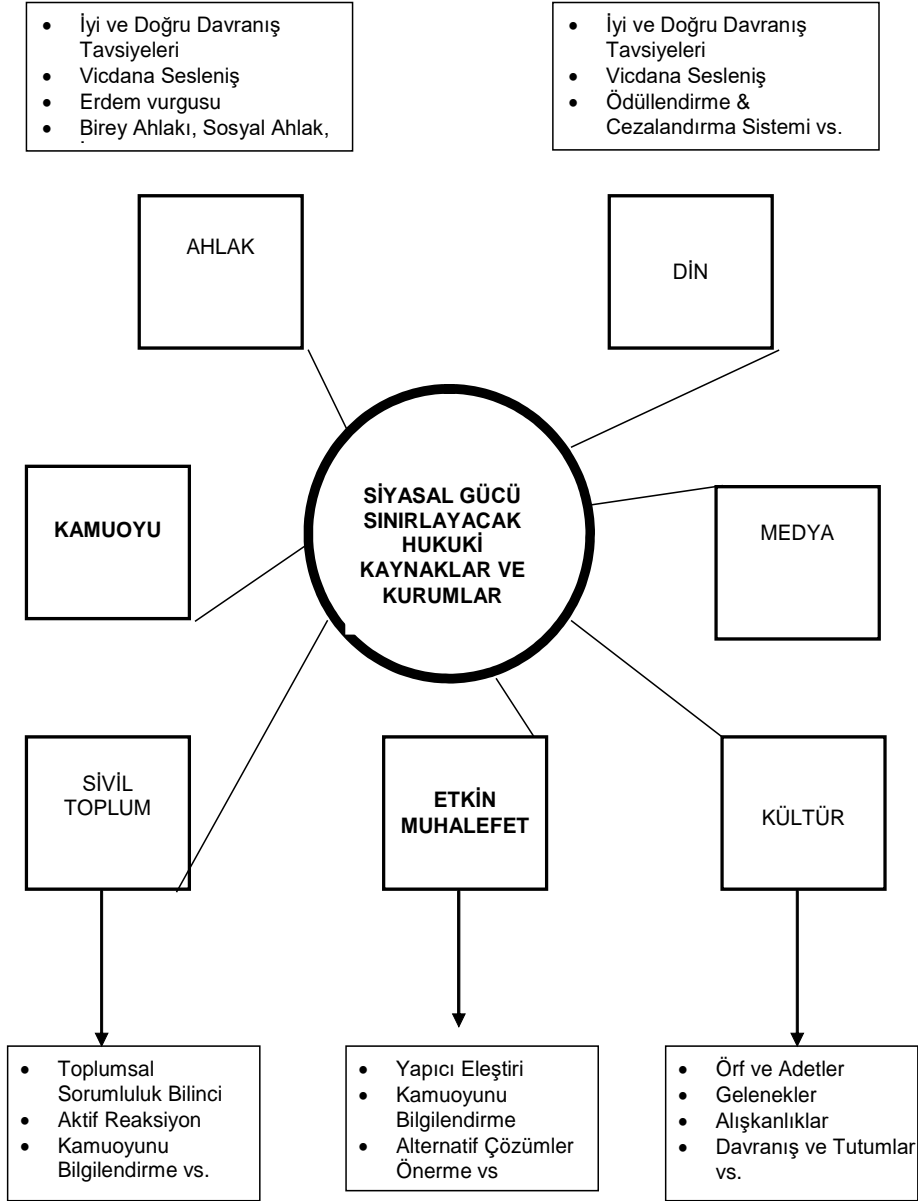
Seçim sistemi eğer demokratik idareye sahip bir ülke için düşünülürse, gerçekten etkin bir denetim mekanizmasıdır. Etkin bir seçim sistemi ile siyasal güç, bir daha ki dönemde seçilememeye baskısını üzerinde hissederek keyfiyette bulunmayacaktır. Seçmenler siyasal gücün keyfi davranışlarına müsamaha göstermeyecekler ve bir sonraki seçimde bunu sandıkta ortaya koyabileceklerdir. Sonuç olarak, doğru bir seçim sistemi siyasal gücün kullandığı millet egemenliğinin teorik olmaktan kurtulması ve siyasal iktidarın meşruluk kazanabilmesi için zorunlu olduğu gibi, siyasal gücün tekrar seçilememesi ihtimaline karşılık bir denetim mekanizmasıdır.

III. SİYASAL GÜCÜN SINIRLANDIRILMASINDA HUKUK-DIŞI ARAÇLAR VE KURUMLAR

Siyasal gücün sınırlanmasında hukuk dışı araçların etkisi ve rolü gözardı edilemeyecek kadar önemlidir. Siyasal gücün sınırlandırılmasında hukuk-dışı kaynakları ve kurumları başlıca yedi başlık altında toplayabiliriz. (bkz: Şekil-2.)

Ahlak. Ahlak, toplumsal yaşamda, belirli kişi, grup ya da toplum için belirli zamanda ve belirli bir yerde geçerli olan (ya da geçerli olması beklenen) değer yargılarının, örf, adet, norm ve kuralların oluşturduğu bir sistem bütünüdür. Ahlak, insan ilişkilerinde “iyi” ya da “doğru” veyahut “kötü” ya da “yanlış” olarak adlandırdığımız değer yargılarını ifade eder (Aktan, 2002b, s.21-22).

Şekil 2 Siyasal Gücü Sınırlayacak Başlıca Hukuk-Dışı Kaynaklar ve Kurumlar

Ahlak kurallarının temel özelliklerini ise şu şekilde özetlemek mümkündür:

- *Ahlak kuralları, belirli bir kişi, grup ya da toplum için geçerli olan değer yargılarıdır.* Ahlaki kurallar genel geçerliliğe sahip değillerdir. Bir başka ifadeyle, neyin doğru, neyin yanlış, neyin iyi ya da kötü olduğu kişiden kişiye, gruptan gruba ve nihayet toplumdaki topluma değişebilir. Örneğin, bir kişi için doğru olan, diğeri için doğru olmayabilir. Özetle, ahlak kuralları subjektif , yani kişiden kişiye değişen değer yargılarını ifade eder.
- *Ahlak kuralları, belirli bir yerde geçerli olan değer yargılarıdır.* Herkes için genel geçerliliğe sahip ahlaki kurallar olmadığı gibi her yerde genel geçerliliğe sahip ahlaki kurallar da yoktur. Bununla birlikte, bazı davranış ve eylemlerin (örneğin, yalan söyleme, hırsızlık yapma vs.) herkes tarafından ve her yerde kabul edildiğini söylemek mümkündür. Burada ifade edilmek istenen tüm ahlak kurallarının her yerde geçerli olmadığıdır.
- *Ahlak kuralları, belirli bir zamanda geçerli olan değer yargılarıdır.* Bugün geçerliliği olan bir ahlak kuralı, önemini zamanla kaybedebilir , hatta değersiz olabilir.

Ahlak insanlararası ilişkilerde nasıl davranılması (ya da nasıl davranılmaması) gerektiğini gösteren kendiliğinden oluşmuş (spontan) ve hazır bir değer yargıları sistemidir. Ahlak kuralları kendiliğinden oluşur, ancak daha sonra “hukuk kuralı” haline dönüşebilir.

Hukuk ve ahlak arasındaki benzerlik ve yakın ilişkiden önce ikisi arasındaki farklılığı ortaya koymak gereklidir. Hukukun amacı adaleti gerçekleştirmektir. Buna karşın ahlakın amacı “iyi” yi gerçekleştirmek, ya da iyiye ve doğruya ulaşmaktır. İnsanlık tarihi boyunca temel ahlaki değerlerin bir çoğu zaman içerisinde hukuki norm haline gelmiştir. Kanunlar genellikle yapılmaması gereken insan eylem ve davranışlarını belirlemiş ve sınırlamıştır. Bir başka ifadeyle, insanların eylem ve davranışlarının ahlaki ölçüleri, hukuksal norm haline dönüştürülmüştür. Ancak hukuk ve ahlak arasında öteden beri bir çatışma süregelmektedir. Temel sorun şudur; acaba ahlaki değer yargılarının temel koruyucusu hukuk mu olmalıdır? Devlet bir takım kurallar koyarak ahlaki tesis edebilir mi?

Hukuk insanların gerek birbirleri ve gerekse devletle olan ilişkilerinde uyulması gereken kuralları belirler ve bunları yaptırıma bağlar. Hukukta “yaptırım gücü” toplumda yanlışları ve kötülükleri cezalandırır. Bu bakımdan hukuk kuralları ile ahlaki değerler korunabilir. Ancak, sorun her zaman bir kanun ile çözümlenmeyebilir. Kanunun gücü bazen belirli kişi ve/veya gruplara karşı etkili olmayabilir veya işletilemeyebilir. Bu bakımdan ahlakın tesisi, kanun dışında vicdan ile de yakından ilişkilidir. Vicdan, ahlaki değer yargılarını bir yaptırım gücü olmaksızın korur ve gözetir.

Ahlak ve hukuk arasındaki benzerlik ve farklılıkları da kısaca ele almakta yarar bulunmaktadır. Ahlak ve hukuk arasında başlıca farklılık ve benzerlikler şunlardır: (Bkz: Tablo-1.)

- Hukuk kuralları, insanların davranış ve eylemlerini düzenler ve bazı sınırlamalar getirir. Hukuk kurallarının yaptırımı sözkonusudur. Ahlak kuralları da insan davranış ve eylemlerini sınırlandırır, ancak hukuk kurallarından farklı olarak ahlak kurallarının yaptırımı yoktur.
- Hukuk kuralları yazılıdır. Oysa, ahlak kuralları çoğunlukla yazılı olmayan normlardır. Bu ayrımın günümüz açısından giderek ortadan kalktığını görmekteyiz. Zira günümüzde çeşitli meslekler için ahlak kuralları (code of ethics) giderek yazılı bir hale gelmektedir.
- Hukuk kuralları “dışa yönelik”tir. Daha açık bir ifadeyle, hukuk kurallarının amacı insan eylem ve davranışları sonucunda başka insanların zarar görmesini engellemektir. Ahlak kuralları ise daha ziyade “içe yönelik”tir. Ahlak kurallarında kişilerin ya da organizasyonların kendi kendilerini kontrol etmeleri ve ahlaki olmayan davranışlarını sınırlandırmaları geçerlidir.
- Hukuk kuralları devlet tarafından oluşturulur. Ahlak kuralları ise devlet yanısıra diğer organizasyonlar tarafından da oluşturulabilir. Örneğin, siyasal ahlaka ilişkin kurallar ve normlar devlet tarafından oluşturulur. Buna karşın, ahlak kuralları devlet tarafından oluşturulacağı gibi bağımsız sivil toplum kuruluşları ve özel organizasyonlar tarafından da oluşturulabilir.
- Hukuk, “resmi ahlak kuralları”dır. Ahlak ise hukuk kurallarından farklı olarak genellikle gayri resmi kurallardır. Örneğin, vergi kanunları vergi kaçakçılığını gayri ahlaki bir davranış olarak kabul etmekle kalmaz, aynı zamanda yaptırımlar (hapis cezası, vergi cezası vs.) öngörür. Ahlak ise vergi kaçakçılığının sadece yanlış bir davranış olduğunu belirtir. Yani, hukuk resmi; ahlak ise gayri resmi kurallar bütünüdür.

Ahlaki sınırlama, yönetenlerin dürüstlük, hukuka ve demokrasi ilkelerine bağlılık, sorumluluk duygusu, insan hak ve hürriyetlerine saygı gibi moral nitelik ve inançlardan doğan bir çeşit kendi kendini bağlama, bir ahlaki otolimitasyondur. Bir toplumda yönetenlerin bu etik değerlere sahip olmaları ölçüsünde siyasal iktidarın kötüye

kullanılması ihtimali azalır ve hukuki sınırlama yollarına başvurma zorunluluğu kendini hissettirmez (Kapani, 1993, s.263).

Tablo-1: Hukuk ve Ahlak Arasındaki Farklılıklar

Ahlak	HUKUK
• Görev ve sorumlulukları açıklar.	• Hakları belirler
• İnmeldir.	• Formeldir.
• Yazılı değildir.	• Yazılıdır.
• Davranışlarla ilgilidir.	• Sözleşmelerle ilgilidir.
• Temeli akla ve bilgeliğe dayalıdır.	• Temeli bilgiye dayalıdır.
• Gönüllülüğe dayanır.	• Yaptırıma dayanır.
• Kalple ilgilidir.	• Kafa ile ilgilidir.
• İnsanlar tarafından oluşturulur.	• Belirli bir elit kesim tarafından oluşturulur.
• Evrimsel olarak gelişme gösterir.	Yasaklayıcı normlardır.
• İnsanın kendi kendini düzenlediği ve sınırladığı (self regulatory) kurallar	Gerektiğinde yasa ile düzenleme yapılır.

Kaynak: R.P.Misra, “*Interdependence of Environmental Ethics and Jurisdiction Relationships*” in: Kriton Curi and et all. 1996. p. 100.

Din. Siyasal güç üzerinde önemli bir sınırlayıcı unsur da din faktörüdür. Din, insanın vicdanına yönelerek, çeşitli kuralları ortaya koymakta ve bireylerin bu kurallara uymasını beklemektedir. Belirli bir dine mensup kişi açısından dini yönden yanlış görülen eylem ve davranışlardan uzak olması istenmektedir. Bu açıdan bakıldığında, dinin, siyasal gücü elinde tutan bireylerin belirli ölçüde de olsa güç ve yetkilerini kötüye kullanmaları ve suiistimal etmelerini engelleyici bir fonksiyon görebileceği söylenebilir. Örneğin, rüşvet ve haramın dini yönden yasak olduğunu bilen vicdan sahibi bireyler, bu tür uygulamalardan uzak kalmaya çalışabilecektir.

Bir dinde mevcut olan ahlak kuralları da toplumdaki tüm bireylere olduğu kadar yönetenlere de bazı yükümlülükler vermektedir. Eğer bir yönetici keyfi uygulamalarda bulunursa bunun dini yönden de büyük cezası olduğunu bildiğinde, bu tür davranışlardan kaçınabilecektir.

Örf ve Adetler. Örf ve adetler de siyasal güç üzerinde önemli bir kontrol aracıdır. Siyasal iktidarların toplumdaki örf ve adetlerin aleyhine uygulamaları yürürlüğe koyması

kolay değildir. Siyasal gücü elinde bulunduran kişi ya da organlar temsil yetkisini aldığı toplumun yüzyıllardır uyduğu yazısız kurallara karşı uygulamalar yaptığında halkın ve sivil toplum kuruluşlarının tepkisi ile karşılaşır.

Örneğin, içki tüketiminin yaygın olduğu ve yemek kültürünün vazgeçilmez bir unsuru olan şarabın çokça tüketildiği bir toplumda siyasal gücün içki tüketimini sınırlandırması pek mümkün değildir.

Arenada boğa güreşi düzenlenen bir toplumda hayvan haklarının öne sürülerek bu güreşlerin yasaklanması da pek mümkün değildir. Bazı toplumlar açısından vahşet olarak nitelenecek örf ve adetler diğer bazı toplumlar için vazgeçilmeyecek değer taşıyabilir.

Özetle, gelenekler, örf ve adetlerin yerleşik ve güçlü olduğu toplumlarda siyasal gücün hareket alanı belirli ölçüde sınırlandırılmış olur.

Sivil Toplum. Sivil toplum, devletin ve devlet otoritesinin dışındaki ekonomik ve toplumsal alanı nitelemek için kullanılan, kendi ilke ve kurallarına göre işleyen, otorite alanı dışında kendi kendini düzenleyen özerk alanları ifade etmektedir. (Yılmaz, 1997, s.86).

Sivil toplum kuruluşları ortak amaç doğrultusunda oluşturulmuş organizasyonlardır. Bu tür organizasyonlar temel hak ve özgürlüklerin korunması, ekonomik çıkarların gözetilmesi, sosyal yapının iyileştirilmesi vs. amaçlar doğrultusunda hareket ederek, siyasal güç üzerinde önemli bir baskı unsuru olmaktadır. Bu baskıyı ise gerek medya gerekse hukuk güvencesi altında oluşturmaktadırlar. Özellikle seçim sürecinde oy maksimizasyonu amacıyla hareket eden siyasal güç, bu tür baskılar ile keyfiyetten kaçınacak ve birey haklarını ihlal etmeye teşebbüs edemeyecektir.

Kamuoyu. Kamuoyu, belli bir zamanda, belli bir sorun karşısında, bu sorunla ilgilenen kişiler grubuna veya gruplarına hakim olan kanaat şeklinde tanımlanabilir (Kapani, 1993,s.266). Kamuoyunun oluşumunda nicelikten ziyade nitelik ön plana çıkmaktadır. Dolayısıyla, belirli amaçlara yönelmiş ve iyi şekilde örgütlenmiş kişi gruplarının fikirleri, zayıf örgütlü veya hiç örgütlenmemiş kalabalıkların kararsız ve yalpalı eğilimlerine oranla toplumda daha etkili olabileceklerdir. Eğer bir toplumda devlet kudretini sınırlayan hukuki müesseseler eksik ise, kamuoyu bu eksikliği kolayca tamamlayabilir ve iktidarın hak ve özgürlükleri ihlal etmesini önleyebilir. (Kapani,1993,s.268)

Ülke içinde bir kamuoyunun oluşabilmesi için ön koşul, temel hak ve özgürlüklere saygılı siyasal gücün mevcut olmasıdır. Ancak, böyle bir siyasi gücün olduğu ülkede bir kamuoyundan söz etmek mümkündür. Böyle bir ülkede bırakın insan hakları için kamuoyu oluşturulmasını, en basit bir canlının haklarının ihlal edilmesine karşı dahi bir kamuoyu oluşturulması olağandır. Sonuç olarak etkin bir kamuoyunun oluşturulması için öncelikle ülkedeki siyasal gücün demokratik bir yönetimi benimsemiş olması gerekmektedir.

Medya. Dördüncü kuvvet olarak da ifade edilen medya, bir yandan olayların yorumlanması ve değerlendirilmesi yoluyla kamuoyunun oluşumu ve yön alışı üzerinde geniş ölçüde etki göstermekte, öte yandan ise siyasal iktidarın kullanılmasını sürekli olarak gözetlemek, eleştiri ve uyarılarda bulunmak suretiyle yönetenler tarafından yetki sınırlarının aşılmasını ve iktidar sapmalarını önleyebilmektedir (Kapani, 1993, s.269). Böyle bir güce sahip medya zaman zaman hükümetin hatalı politikalarını değiştirmesinde etkili olabilmekte ve hükümetin görevinin sona ermesini dahi sağlayabilmektedir.

Medyanın böyle bir gücünün olması, siyasal iktidar üzerinde önemli bir sınırlayıcı unsurdur. İlkel bir medya siyasal güç üzerinde aktif bir denetim mekanizması ve kamuoyu yaratabilecek kadar etkin bir güçtür. Bunun farkında olan siyasal iktidar, kararlarında daha kontrollü olmak durumundadır. Siyasal gücün sınırlandırılmasını, bireysel hak ve özgürlüklerin korunmasını sağlayabilecek hukuk normlarına ve etiğe sahip bir medya, toplumsal gelişmenin sağlanmasında ve dolayısıyla siyasal gücün sınırlandırılmasında önemli bir unsurdur. Örneğin, bir bireye işkence yapıldığı ya da bireysel haklarının çiğnendiği basın yoluyla topluma duyurulursa, siyasal güç üzerinde bir kamuoyu baskısı oluşacaktır. Böylece ilkel medya sayesinde siyasal güç, bireysel hakları ihlal etmekten kaçınacaktır.

Diğer yandan, ilke ve etikten yoksun bir medya siyasal gücün partizanı gibi davranabilecektir. Siyasal gücün birey haklarını esas almayan uygulamalarını sırf menfaati için doğru kabul edecek ve topluma bu şekilde yansıtacaktır. Örneğin, bireysel hakları sınırlayıcı bir anayasa değişikliği önerisini, siyasal güce destek olmak için toplum lehineymiş gibi yansıtacaktır.

Etkin Muhalefet. Demokrasinin vazgeçilmez unsurlarından biri de etkin muhalefetin olmasıdır. Etkin bir muhalefetin olduğu bir ülkede siyasal güç, sürekli kontrol altında tutulmakta ve böylece keyfi uygulamalardan kaçınmaktadır. Keyfiyet belki de siyasal gücün en önemli zafiyetidir. Gücü elinde bulunduranlar denetim ile ellerindeki gücün sınırlandırılmasına her zaman karşı çıkmaktadırlar. Ancak demokratik toplumlarda her zaman yedeğinin (muhalefet) olduğunu bilmek, siyasal güç için önemli bir fren vazifesi görmektedir. Ancak her muhalefetin etkin olduğu konusu tartışmalıdır. Gerçek bir muhalefet için doğru bir seçim sistemi ve kaliteli bir parti yapısı gereklidir.

IV. SONUÇ

Halkın yönetiminin halkın yararına sonuçlar doğurabilmesi için “halkın temsilcileri aracılığıyla yönetimi”ni ifade eden çağdaş temsili demokrasilerde siyasal gücün sınırlandırılması büyük önem taşımaktadır. Demokrasi, eğer uygulamada halkın temsilcilerinin güç ve yetkilerini sınırlayacak araçlara ve mekanizmalara sahip değilse kolayca yozlaşır ve despotizme dönüşür. Günümüzde olduğu gibi, adına demokrasi denilen siyasal yönetimler tek başına özgürlüklerin korunmasını garanti edemez. Özgürlüklerin güvencesi ancak, devlet gücünün ve keyfiyetinin etkin hukuk ve hukuk-dışı

kaynaklar ve kurumlar ile sınırlandırılması halinde mümkün olur. Hukuk da tek başına demokrasiyi koruyamaz ve özgürlükleri baki kılamaz. Bir toplumdaki özgürlük bilinci ve inancı, demokratik değerlere bağlılık, demokrasi kültürü, sivil toplumun etkinliği gibi unsurlar siyasal iktidarları sahip oldukları güç ve yetkilerini kötüye kullanmaktan alıkoyar.

Özetle, siyasal gücün sınırlandırılması gerçek ve ideal demokrasinin gereğidir. Siyasal gücü sınırlandıracak hukuksal araçların ve mekanizmaların oluşturulması son derece önem taşımaktadır. Bunun yanı sıra, genellikle kendiliğinden (Spontan) oluşan diğer bazı toplumsal kurumlar (din, ahlak, kültür vs.) da hiç şüphesiz siyasal gücün sınırlandırılması açısından önem taşımaktadır.

KAYNAKLAR

Aktan, Coşkun Can & Dilek Dileyici; “*Kamu Ekonomisinde Karar Alma ve Oylama Yöntemleri*”, Kamu Tercihi ve Anayasal İktisat Dergisi, Yıl:1, Sayı:1, Ocak-Şubat-Mart 2001.

Aktan, Coşkun Can; Anayasal İktisat, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2002a.

Aktan, Coşkun Can; Yolsuzlukla Mücadele Stratejileri, Hak-İş, Matsa Basımevi, Ankara, 2002b.

Aktan, Coşkun Can; “Yeni Sivil Toplum Sözleşmesi”, Sivil Toplum Özel Sayısı, Yeni Türkiye:18, Ankara, Kasım-Aralık 1997.

Bostancı, Naci; Siyaset, Medya ve Ötesi, Vadi Yayınları, Ankara, 1998.

Büyükuşlu, A.Rıza ve G. Kutsal., Çokuluslu Şirketler ve İnsan Kaynağı Yönetimi, Der Yayınları, 1996.

Gözübüyük, Şeref; Anayasa Hukuku, 5.Bası, Turhan Kitabevi, Ankara, 1995.

Kapani, Münici; Kamu Hürriyetleri, Yedinci Baskı(Tıpkı Basım), Yetkin Yayınları, Ankara, 1993.

Kubalı, Hüseyin Nail; Anayasa Hukuku Dersleri-Genel Esaslar ve Siyasi Rejimler-, Kurtulmuş Matbaası, İstanbul, 1971.

Teziç, Erdoğan; Anayasa Hukuku, Gözden Geçirilmiş ve Geliştirilmiş İkinci Bası, Beta Basım-Yayım-Dağıtım AŞ, İstanbul, 1991.

Turhan, Mehmet; Anayasal Devlet, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1997.

UNDP, Human Development Report, 1997, New York: Oxford University Press 1998.

Yılmaz, Aytekin; “Sivil Toplum, Demokrasi ve Türkiye”, Yeni Türkiye18 Sivil Toplum
Özel Sayısı, Aralık, Kasım-Aralık 1997.